

Değişkenler ve Boyutlar Bağlamında Türk Toplumunda Dini Hayatın İncelenmesi

Celeddin ÇELİK
Yrd. Doç. Dr., Erciyes Ü. İlahiyat F.
celikc@erciyes.edu.tr

Konu, Tanım ve Kavramların Belirlenmesi

Bu yazıda amacımız, teorik düzeyde dindarlığın boyutları konusunu değerlendirek, Türk toplumunda dinî yaşayışın model alınan bazı deneysel çalışmalarından hareketle çeşitli değişkenler ve boyutlarda gösterdiği genelleşme eğilimlerini tespit etmektir. Dindarlığın boyutları ya da dinî hayatın kendisinde odaklandığı göstergeler konusunda başta Batı'da olmak üzere, 1940'lı yıllardan bu yana dinlerin özgün yapılarının da dikkate alındığı farklı tasnifler yapıla gelmiştir. Özellikle ampirik din araştırmaları için geliştirilen dindarlık ölçeklerinde,¹ dinî yaşantıların hangi göstergeler üzerinden gözlemlenebileceği sorunu belirleyici olmuş ve her dinin kendisine özgün yapılanması da göz önünde tutularak, genelleşme imkanı içeren boyutlar kullanılmıştır. Burada çeşitli dindarlık ölçekleri temelinde yapılan ayrımlar ve sınıflandırmalara değinmekle birlikte, esas değerlendirmemiz dindarlık ölçeği geliştirme yada geliştirilmiş ölçeklerin metodolojik ve teknik özellikleri üzerinde olmayacaktır.² İlgi konumuzu daha çok, araştırmacıların kendi örneklemelerinde geliştirmiş oldukları ya da mevcut boyutlar ve tipolojiler ışığında belirledikleri göstergelerde ifadesini bulan eğilimler oluşturmaktadır. Ancak genel olarak bütün tutum ve davranışlarda olduğu gibi, dinî yaşayışın ifade biçimleri de, anket tabanlı dindarlık ölçeklerini aşan fenomenolojik bir tecrübeyi içermektedir. Bu anlamda toplumsal gerçekliğin çok yönlü yapısını anlamada yorumlayıcı, nitel araştırma tekniklerinin de devreye girdiği yaklaşımların katkısı göz ardı edilmemelidir. Öte yandan dini yaşantıların gözleminde kullanılan araçlarla ilgili temel sorunlardan biri, onların farklı tarihsel ve toplumsal gelişim çizgilerini dikkate alan, ilgili sürece ve yapıya özgü enstrümanlar olup-olmamaları durumudur. Kuşkusuz kavramlar, değişkenler ve boyutlar temelinde tipolojinin ortaya çıkardığı görüntü kadar, verilerin şekillendiği çerçevelerin de bu

¹ Bu konuda özellikle Batı'da yapılmış dindarlık ölçme çalışmaları için bkz. Peter C. Hill and Ralph W. Hood Jr., *Measures of Religiosity*, Religious Education Pres, Birmingham, 1999; Ayrıca Sosyal-psikolojik tutumların ölçümü için bkz., John P. Robinson & Philip R. Shaver, *Measures of Social Psychological Attitudes*, The University of Michigan 1972.

² Ölçek geliştirme ve dindarlık ölçme çalışmaları konusunda eleştirel bir yaklaşım için bkz. Ahmet Onay, "Dindarlık Ölçme Çalışmaları", *İslami Araştırmalar*, 14, S. 3-4., 2001, 439-449.

bağlamda değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle dinî hayatın farklı boyutlarda odaklanan göstergeleriyle birlikte, dindarlık ölçme çalışmalarında kullanılan kriterler de bu analizin konusu olacaktır.

Din fenomeninin, insanların aşkın olanla bağ kurmalarına ve çevrelerini belli bir sistem dahilinde algılamalarına imkan verme, değer hiyerarşisi sağlama, denetleme ve kimlik belirleme gibi özsel ya da işlevsel nitelikleri, dini hayata ilişkin gözlem alanında çok boyutlu ölçüm araçlarının devreye sokulmasını gerektirir. Bilindiği gibi dinsel yaşantıların sosyolojik açıdan incelenmesi ancak, toplumsal şartlarla etkileşim dahilinde söz konusu olabilmektedir. Başka bir deyişle dindarlığın sosyolojik incelenmesi kamusal kazanmış rutinleri dikkate alır. Bu anlamda sosyolojinin genel olarak insanın sosyal eylemleriyle veya başka bir ifadeyle insanın rol davranışıyla ilgilenmesi gibi, din sosyolojisi de insanların dine dayalı gözlemlenebilen sosyal davranışlarını konu edinir. Bu sosyal davranış, ya ayinlerde olduğu gibi doğrudan dinî bir davranıştır ya da dinî form ve muhtevalarla şekillenmiş bir eylemi ifade eder. Ancak burada gözlem konusu olan davranışlar, dil, eylemsizlik (davranıştan kaçınma) ve suskunluk (sükut) gibi durumların da içine dahil olduğu geniş bir çerçeveye işaret etmektedir. Doğal olarak bu durum insani davranışlardaki beşer-üstü unsurların dikkate alınmasını, ya da başka bir deyişle gözlemlenebilir davranışlarla sınırlı kalınmaması gerekliliğini³ ortaya koyar.

Luckmann, din sosyolojisi araştırmalarında toplumsal temellerden hareket ederek dinin yalnız bir sosyal kurum yapısı içinde ele alınmasının, bu yapıyla ilişkilerinde sübjektif dindarlığın ağırlıklı yerinin ihmal edilmesine yol açacağını belirtir.⁴ Yani dinsel mensubiyetin kurumsal formları dışında, kurumsal olmayan biçimleri de en az onun kadar sosyolojik incelemenin ilgi alanı içinde görülebilir. Kuşkusuz dinsel davranışlar ya da semboller anlamlı kılan şartlar, dinin kendi belirlediği hedeflerinin yanı sıra, toplumsal çevrenin özgün yapısına bağlı olarak da değişiklik arz eder. Bu anlamda dinlerin tarihsel gelişimlerinde gerek akidevi gerekse muamelat bakımından ortaya koyduğu farklı tecrübeler, onların yerleştirmeye çalıştığı sosyal davranışlar ile toplumsal etkileri de şekillendirir. Bu durum toplumsal çevreyle ilişkileri bakımından dinî yaşantıların, hangi noktalarda izlenmesi ya da gözlem konusu olarak belirlenmesi problemini daha da önemli hale getirir. Dinî pratik ve sembollerin belli toplumsal çevrelerde anlamlılık bulması, bir anlamda hangi olguların gözlenmeye değer olduğunu da belirler. Öte yandan konuların seçiminde olduğu gibi, dini yaşantıların araştırılmasında da kullanılan ya da tercih edilen yöntem ve yaklaşımlarla ilgili bazı sınıflandırmalar yapılmıştır. Peter L. Berger'in "işlevsel-özsel", Robert

³ Günter Kehrler, *Einführung in die Religionssoziologie* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1988, 11.

⁴ Thomas Luckmann, *Die Unsichtbare Religion*, Surkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1991: 58-59.

Wuthnow'un "ikinci-bütüncü," Robert Segal'in "indirgemeci-indirgemeci olmayan" gibi kategorileştirmeleri bu tasnif çabalarına birer örnektir.⁵

Konu ve yöntem seçimi, araştırmalarda kullanılan tanımların da hangi bağlamda şekilleneceğini belirlemiş olur. Bu noktada karşımıza çıkan temel problem, araştırma deseni içinde dinin nasıl bir tanımından hareket edileceğidir. Bilindiği üzere dinler tözel (substantive) inançlar ve uygulamalarında birbirlerinden büyük farklılıklar taşıdıkları için, sosyolojik din tanımları özsel yapısından hareketle değil de fonksiyonları açısından dinî tarif ederler. Ancak bu durumda tanımlarda işaret edilen fonksiyonlar, belirgin toplumsal şartlara ve insan tabiatına ilişkin bazı varsayımlara dayanır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bir araştırma yöntemi ya da yaklaşımının kullanılması ile bir bakıma onun insan ve topluma ilişkin belli varsayımları temel alınmış olmaktadır.⁶ Genel anlamda sosyal bilimlerde konunun karmaşıklığı nedeniyle, konulara ancak sınırlı bir yaklaşımda bulunulabilir. Yani konu tüm çerçevesi içinde değil, ancak seçici bir anlayışla, önemli görülen etken ve motifleri öne çıkarılarak ele alınır.⁷ Bu nedenle Wuthnow'un da belirttiği gibi, herhangi bir din tarifi belirli teorik perspektife ve dinin bizzat kendisi hakkında formal bir ifadeye işaret eder.⁸ Bu anlamda seçilen din tanımlarının, araştırmanın dayandığı kuram ve yaklaşımlarla uygunluk içerisinde olup-olmadığı kadar, belki de bundan daha önemli olarak, tanımın ilişkili olduğu perspektife yapılan eleştirileri dikkate alması ve konuya uygun ayırtedici parametrelerini de içermesi gerekmektedir. Bu durum araştırmanın metodolojik yapısında problemin seçiminden, değişkenlerin belirlenmesine kadar bütün aşamaların belli bir mantıksal örgü ve tutarlılık içerisinde olması ile ilgilidir. Öyleyse burada dinî hayatın incelenmesinde karşılaşılan ilk sorun olarak, araştırmaya temel teşkil eden din tanımının belirlenmesini gösterebiliriz. Başka bir deyişle din tanımları, din sosyolojisi alanının genel yaklaşım ve eğilimlerine uygun olduğu kadar, seçilen konunun sayılı ve denencelerinin üzerine inşa edildiği kuramsal çerçeveye de belirli bir ilişki içerisinde olmalıdır.

⁵ Din araştırmalarında kullanılan yöntemlerin tasniflerinde, farklılıklar çoğu zaman birbirlerine üstünlükleri bağlamında gündeme gelmektedir. Nitekim Berger "işlevsel yöntemler aşkın olanı inkar etmede ideolojik bir enstrüman haline gelmesi nedeniyle sadece özcü yaklaşımların din araştırmalarında kullanımının meşru olabileceğini" belirtmektedir. Diğer taraftan Segal, özcü veya indirgemeci olmayan yöntemlerin inanmayanları din araştırmalarından soğuttuğunu ve indirgemeci yöntemlerin din araştırmaları için mükemmel başlangıç olduğunu iddia etmektedir. Alternatif olarak Wuthnow indirgemeci ve indirgemeci olmayan yaklaşımların her ikisinin de özüllü olduğunu ve dinin yeterli biçimde kendisinin "yapısal çözümleme" dediği üçüncü bir yöntemin ortaya çıkışı ile araştırılabileceğini savunmaktadır. Bkz. Steven D. Kepnes, "Din Araştırmalarında Anlama ve Açıklama Yöntemleri Arasındaki Uçurumu Telif Etmek", Çev. Bekir Z. Çoban, <http://www.dinbilimleri.com/dergi/cilt2/sayi1/makale/kepnes.htm>.

⁶ Margaret Poloma, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1993, 13-14.

⁷ Doğan Özlem, *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji*, Ara Yayınları, 1.B., İstanbul 1990, 45.

⁸ Robert J. Wuthnow, "Din Sosyolojisi", Çev. Adil Çiftçi, *Din ve Modernlik*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, 60.

Ampirik verileri nasıl kullanacağımızı belirleyen kuramsal çerçevenin dışında, o verilere anlamlı bir şekilde nüfuz etmenin araçları olan kavramlar da önemli yöntemsel araçlardır. Özlem'in de belirttiği gibi, toplumsal ilişkilerin *kaotik ve karmaşık* görüntüsü, ancak gerçekliğin yeniden kurgulanmasına imkan veren kavramsal-yöntemsel bir etkinlik sayesinde bilgi konusu olur. Bu anlamda kavram, empirik gerçekliğe nüfuz edebilmenin bir aracı olarak kullanılır. Ancak kavram oluşturmada bir takım güçlükler bulunmaktadır ve bunlardan belki de en önemlisi, belli bir kavramla temsil edilen sınıfa ait her bir unsurun kendisine ait özelliklerin ve özgünlüklerin bu çerçevede içinde yer almamasıdır.⁹

Öte yandan yöntemde olduğu gibi kavramların seçimi ya da belirlenmesi de, araştırmacının kendi açısından önemli gördüğü etken ve motifleri öne çıkarması anlamına gelir. Bu düşünceyi derinleştirmek, bizi bilimsel önermeleri ve doğruları, daha çok bilim adamlarının yaratıları ve inşaları olarak gören *konvensiyonalist* yaklaşımla karşılaştırır.¹⁰ Ancak gerçekliği bu denli birbirinden farklı algılamaya imkan veren paradigmatik bir anarşizmin, üzerinde konuşulacak ya da uzlaşılacak ortak bir dile ulaşmayı zorlaştırması, bu anlayışa temkinli yaklaşmamızı gerekli kılıyor. Bununla birlikte, kavramların araştırma konusu insanların zihin ve söz dünyalarıyla bağlantısına dikkat çeken yorumlamacıların eleştirel yaklaşımları, kavram oluşturmada daha fazla dikkate alınması gereken bir durum olarak kendini gösteriyor. Yorumlamacı sosyologlar haklı olarak, sosyal bilimlerde kullanılan terimler ya da kavramların, üzerinde çalışılan insanların terimleriyle mantıklı bir ilinti içinde ve dolayısıyla onların terimlerine çevrilebilir olması gerektiğini savunuyorlar. Toplumsal aktörlerin öz-anlayışlarını aşan ya da bunlarla çelişen kavramlar, açıklanmak istenen fenomenlerin kavranmasına imkan vermeyeceği gibi, söz konusu olaylar da inşa edilmeye çalışılan kavram ağından kaçır.¹¹ Çelebi'nin de söylediği gibi, olgunun anlaşılması sadece onun kendi kavram dünyamız içinde bir yere yerleştirilmiş olması değil, fakat öncelikle ait olduğu bağlam içindeki yerini görmek ve bağlamı ile birlikte kendi kavram dünyamız içinde ona bir yer ayırmak demektir.¹² Bu anlamda ortaya çıkan sorunlardan biri de, farklı bağlamlarda üretilen araçların bir uyarlama çabası içine de girilmeksizin aktarılmaya çalışılmasıdır. Doğal olarak bir araştırmayı özgün ya da başarılı kılan, onu ele aldığı toplumsal çevreyi mümkün olduğunca objektif yansıtacak nesnel kavramları seçmesine ya da üretmesine bağlıdır. Bu ne-

⁹ Özlem, *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji* 36-37, 107, 110; "Evrenselcilik Mitosu ve Sosyal Bilimler", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, Metis Yayınları, İstanbul 1998, 54.

¹⁰ Konvensiyonalistlerin bu konudaki yaklaşımı, "gerçekte neyin gerçek olduğunu belirleyen teorilerdir, bu teoriler değiştiğinde biz sadece aynı dünyanın farklı bir yorumuyla hatta tamamen farklı bir dünya ile karşılaşmış oluruz" şeklindedir. Daha fazla bilgi için bkz. Keat, Russel&Urey, John, *Bilim Olarak Sosyal Teori*, Çev. Nilgün Çelebi, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1994, 74.

¹¹ Brian, Fay, *Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi*, Çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001, 164-165.

¹² Nilgün Çelebi, *Sosyoloji ve Metodoloji Yazları*, Anı Yayınları, Ankara 2001, 187.

denle deneysel din araştırmalarında da çalışma için seçilen kavramların teorik ve tarihsel muhtevası ile aktüel içeriği, kavramların operasyonelleştirilmesinde birlikte düşünülmesi gereken bir özelliktir.

Ölçüm Araçlarının Kültürel Bağlamı ve Değişkenlerin Belirlenmesi

Sosyo-kültürel bağlam ya da tarihsel ve toplumsal özellikler, araştırma konusunun seçimi ve kavram çerçevesinin belirlenmesinde nasıl etkide bulunuyorsa, herhangi bir araştırma ya da değerlendirme ortamında kullanılacak olan ölçüm veya veri toplama araçlarının da, uygulandığı toplumu anlama da benzer bir etkileşime açık olması gerekmektedir.¹³ Araştırmada kavramlar, kullanıldıkları referans erevesi ile ilişkisi içinde ancak güvenilir bir enstrüman haline gelirler. Dindarlıkla ilgili kavramların belirlenmesinde, referans erevesi, yani göstergelerin neye göre seçildiği ve dindarlığın hangi boyutlarda ele alındığı konusu, sorunun en önemli yanını oluşturur.¹⁴ Araştırmanın yapıldığı uygulama alanının veya araştırma evreninin sahip olduğu sosyo-kültürel özellikler ve dinsel, mezhebi farklılıklar, bir anlamda referans erevesi olarak göstergelerin seçiminde de belirleyicidir. Araştırmanın konusu gibi metodolojisini de bağlayan bu durum, temelde bir güvenilirlik ve geçerlik problemine işaret eder.

Dindarlık olgusunun, din kavramının tanımında olduğu gibi kuramsal bir çeşitliliğe, dolayısıyla da göreceli algılanış düzeylerine sahip olması, onun belli kategori ve boyutlar içinde ele alınmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Dindarlığın düzeyi hakkındaki empirik çıkış noktasını ise, bir takım dini uygulama ve etkinliklere katılımın derecesi verir. Bu nedenle empirik din araştırmalarında özellikle anket sorularının oluşturulması ve uygulanması aşamalarında farklı boyutlar gözönünde tutulmakla birlikte, onların bütünlü olan bağlantısı kopmamalıdır. Dinî hayat birbiriyle içiçe geçmiş boyutlardan oluştuğu için, yalnızca bir boyutta, mesela inançlar ya da dinî pratikler düzleminde kalmış soru düzeneklerinin genel dinî yaşantıyı yansıtan bir resim sunması imkansız gibidir. Doğal olarak dinî hayatın incelenmesinde, dindarlığın boyutları ve tipolojiler gibi çeşitli tanım ve kategorizasyonlar etrafında toplumsal, kültürel bağlamla ilgili sorunlar bulunmaktadır. Özellikle dinlerin belli tanımlara hapsolmesi güç olan, tipolojik yapıları ile tarihsel gelişimde ortaya çıkan çok farklı görüntüleri, bu kategorizasyonların farklılaşmasında etkin olmaktadır. Bu anlamda çok geniş bir tarihsel tecrübeyi ifade eden dinsel gösterge ve sembollerin teknik bir dile ya da tasniflere aktarılmasının taşıdığı güçlükler, empirik araştırmaların genel-

¹³ Recep Yaparel, "Minnesota ok Yönlü Kişilik Envanterinde (MMPI) Kullanılan Dinî İçerikli Maddelerin Güvenirliği ve Geçerliği Üzerine Bir alışma", *V. Ulusal Psikoloji Kongresi*, EgeÜEF Yayınları, S.8, 1990, 645.

¹⁴ M.E. Köktaş, *Türkiye'de Dini Hayat*, İşaret Yayınları, İstanbul 1993, 65.

likle sınırlı sayıdaki sosyal-yapısal göstergelerle yapılabilmesi nedeniyle daha da hassas hale gelmektedir.¹⁵

Yeni kategori oluşturmanın doğasında bilindiği üzere, gerçekliğin hepsini değil yalnızca bir yönünü açıklama durumu söz konusudur. Üstelik bu teorik sınıflamalar belli bir tarihsel yaşanmışlık durumunun yani tarihselliğin belirlenimi altında da şekillenmeleri nedeniyle, genelleme ve soyutlama aracı olarak bir meşruiyet krizi taşırlar. Bu anlamda bütün dinî yaşantının belli kavramlar ve kategorilerle anlaşılması ve açıklanması imkansız gibidir. Ancak çeşitli boyutlar ve tipolojilerle yapılan tasnif çabaları ise, bilimsel araştırmada sistemli analizler için destek sağlayan çerçeveleri oluşturur. Burada özellikle Batı'da yapılmış teorik boyutlandırmayı dikkate almakla birlikte,¹⁶ esas olarak Türkiye'de gerek mevcut olandan, gerekse kendi geliştirmiş oldukları ölçeklere göre dinî hayatı çeşitli boyutlarda değişik yönleriyle ele alan ampirik çalışmalarda belirginleşen bazı özgün motif ve eğilimlere değinmek istiyoruz.

Dindarlığın Boyutlarında Farklılaşma

Dinî anlayış ve bağlılıkların sistemli analizlerinde belli bir dayanak noktası oluşturma zorunluluğu, insanların dinî yönelimlerinin sınıflandırılması ve dindarlığın çeşitli boyutlarda ele alınmasını gerektirmiştir. Ancak din konusunda yapılan araştırmalar, 1960'lı yıllara kadar dindarlığın belli bir yönünde yoğunlaşmış ve bir bütün olarak dinin diğer tezahürleri görmezden gelinmiş, dolayısıyla 'din'in araştırılan özel yönü ile diğer ifade şekilleri arasındaki geniş ilişkiler ele alınmamıştır.¹⁷ Empirik din araştırmalarında inanç ya da dinî ibadetlere katılım gibi tek bir göstergeye ya da boyuta dayalı analizlerin, bütünsel olarak dinî yaşantıları açıklamadaki yetersizlikleri fark edilince, çok boyutlu dindarlık teorileri üretilmiştir.¹⁸ En genel şekliyle J. Wach'da görülen dinî tecrübenin tezahürleri olarak teorik, pratik ve sosyolojik boyutlar şeklindeki üçlü ayrımın,¹⁹ özellikle Glock'un (R.Stark ile birlikte yaptığı 1965, 1968) çalışmalarıyla birlikte inanç, ibadet, duygu, bilgi ve toplumsal etkiler şeklinde beşli bir ayrıma ulaştığını görürüz. G. Lenski'nin modern toplumda dinî kurumların önemini ve etkisini açıklamayı deneyen çalışmasında dindarlık, zühd (devotionalismus), inanç (doktrinär orthodoxie), ayinsel davranış ve dinî gruplar

¹⁵ Elizabeth Özdalga, "Din Din midir Yoksa Başka Bir Şey midir? Dinsel Fenomenleri İndirgeyici Yaklaşımların Bir Ön Eleştirisi", *İslami Araştırmalar*, C.3, S.2, Nisan, 1989, 37.

¹⁶ Hıristiyan dindarlık ölçekleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Onay, "Dindarlık Ölçme Çalışmaları", 441-442.

¹⁷ Charles Y.Glock, "Dindarlığın Boyutları Üzerine", Çev. M.Emin Köktaş, *Din Sosyolojisi*, Der., Y. Aktay-M.E. Köktaş, Vadi Yayınları, Ankara 1998, 253.

¹⁸ Recep Yaparel, *Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dinî Hayat İle Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Doktor Tezi, Ankara 1987, 37.

¹⁹ Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, Çev. Ünver Günay, İFAV Yayınları, İstanbul 1995, 45-61.

olarak formel organizasyon şeklinde dördü bir kategori üzerinden değerlendirilir.²⁰ Yoshio Fukuyama'nın çalışması ise Glock'un öncelikle ortaya koyduğu dindarlığın dört boyutuna dayanarak dinî yönelimlerin dört tipini, yani ibadet (cultic), inanca yönelme (creedal), zühd (devotional) ve kognitif yönelme şeklinde geliştirir. Glock'un ayrımında birincisi dinî davranışa, ikincisi ideolojik boyuta, üçüncüsü dinî tecrübe boyutuna uygun düşmektedir. Dördüncü yönelimin ise ideolojik bir varyantı olduğu anlaşılmaktadır.²¹ Lenski ve Glock'un çalışmalarında, dindarlığın birbirinden farklı boyutlar ve yönler içerdiğini gösteren analitik bir çerçeve ortaya çıkar.

Dinî yaşayışın farklı görüntülerini ifade eden bu boyutlar, empirik araştırmada birbirinden izafi olarak bağımsızlaşırlar. Ancak bu ayrımlaşma daha önde de belirttiğimiz gibi onların hepsini birden dikkate alma ihtiyacını ortadan kaldırmaz ve esasen, çeşitli değişim süreçlerinde dindarlığın hangi boyutlarda ne tür bir etkileşime girdiğini gözlemlemek için dinî davranışın bütün şekilleri dikkate alınmak zorunludur.²² Glock'a göre dünya dinleri her ne kadar mensuplarından son derece farklı beklentiler içinde bulunan bir muhtevaya sahip olsalar da, dindarlığın kendini gösterdiği boyutlar bakımından genel bir benzerlik ya da uzlaşma içindedir.²³ Burada İslam dinî için baktığımızda bu çerçeveye yakın bir ayrımı gözlemlemek ya da çıkarmak mümkündür. Gerçekten de İslamiyet'te dinin teorik ya da inanç boyutu, iman esasları dediğimiz prensipler içinde toplanmıştır. Beden ile, mal ile ve hem beden hem de mal ile yapılan namaz, oruç, hac, zekat ve kurban gibi ibadetler ayrımı ise dinî pratikler boyutunu teşkil eder. İlahi olana korku veya vecd, huşu veya mutluluk temelinde gerçekleşen duygusal yönelimin, İslam'da mistik, tasavvufi dindarlıkla bağlantılı bir boyut olduğu, müslüman bireylerin de bu türden tecrübeye açık zihinsel ve dinsel anlam potansiyeli taşıdığı söylenebilir. Dinî bilginin aktarılması İslami gelenekte zaman içerisinde farklı toplumsal kategorilere göre belli bir çeşitlenme eğilimi göstermiştir. Bu anlamda Kur'an'ı yüzünden okumayı bilme, ya da ibadetleri yerine getirecek kadar bilgiye sahip olma ve gündelik hayat içinde dini yaşayışa ilişkin problemlerin çözümünde başvurulan bilgi kaynakları bu bağlamda değerlendirilebilir. Öte yandan aile, eğitim, ekonomi, siyaset ve boş zamanlar gibi sosyo-kültürel yapıda dinin dünyevi etkilerini ifade eden toplumsal etkiler boyutunun, İslamiyet bakımından da yaygın ve yoğun bir etkileşim alanını ifade ettiği bilinmektedir.

²⁰ Roland Robertson, "Din Sosyolojisinin Gelişimi", Çev. A. Topçuoğlu, *Din Sosyolojisi*, Der. Y. Aktay-M.E.Köktaş, Vadi Yayınları, Ankara 1998, 235; Köktaş, *Türkiye'de Dini Hayat*, 51-52.

²¹ Gerhard Lenski, "Die Religionssoziologie in den Vereinigten Staaten von Amerika. Ein Bericht über die theoretisch orientierte Forschung", *Probleme der Religions-Soziologie*, Dietrich Goldschmidt&Joachim Matthes (Hrsg.), Westdeutscher Verlag, Opladen, 1971, 136-137.

²² Köktaş, *Türkiye'de Dini Hayat*, 51.

²³ Glock, "Dindarlığın Boyutları Üzerine", 253.

Kuşkusuz bu boyutların sayısı toplumsal konuma bağlı olarak geliştirilecek ölçekler sayesinde azalabilir veya artabilir. Türkiye’de farklı yerleşim birimlerinde dini yaşayışı araştıran uygulamalı çalışmalara bakıldığında, genelde göstergelerin hangi boyutlarda toplanacağı konusunda uzlaşmış olmakla birlikte, bu boyutların sayısında değişiklikler olduğunu görüyoruz. Burada boyutlarla ilgili ortaya çıkan farklı uygulamaları da dikkate alarak, dini yaşayış biçimlerinin Türk toplumuyla ilgili çalışmalarda gösterdiği yönelimleri açıklamaya çalışacağız. Bu bağlamda özellikle belirli hipotezler ve değişkenlere göre dinî yaşayışın görüntülerini ele alan bazı çalışmaları²⁴, boyutlarda ortaya çıkan eğilimler için empirik referanslar olarak aldık. Kuşkusuz Türkiye’de dinî hayatı çeşitli yönleriyle inceleyen çalışma sayısı çok daha fazladır. Ancak burada atıfta bulunduğumuz araştırmalar, gerek yukarıda ifade ettiğimiz dindarlığı çeşitli boyutlarda bir bütün olarak ele almaları, gerekse coğrafi ve kültürel bakımlardan farklı bölgelerde gerçekleştirilmiş olmaları nedeniyle Türkiye dindarlığı hakkında bazı temel eğilim ve yönelimleri belirleme imkanı vermektedir. Bununla birlikte sosyolojik değerlendirmenin konusu olmuş dinî hayata ilişkin diğer çalışmalar da bu değerlendirmenin kapsamı içinde yer almıştır.

Burada özellikle değişkenlere göre birbiriyle örtüşen ve genelleşme eğilimi taşıyan yönelimler tespit edilmiş, bununla birlikte ortaya çıkan bazı farklılıklar da, yine zaman ve mekana ilişkin ayırtedici öğeleri belirtmede değerlendirilmiştir. Dolayısıyla deneysel çalışmalarda dindarlığın her bir boyutunda, tarihsel ve toplumsal farklılıklardan kaynaklanan ayrımlar, gözlem ve ölçekleme araçlarında dikkate alınması gereken parametreler olacaktır. Kuramsal açıdan bütünleştirici kavramların ortaya çıkması ve din sosyolojisinin diğer sosyoloji dalları ile daha verimli ilişkiler kurmasının, belki de bu tür toplumsal-yapısal perspektiflerin geliştirilmesi ile²⁵ mümkün olduğunu düşünüyoruz.

Öncelikli olarak, bütün dinler mensuplarından bir sistem etrafında oluşturdıkları inanç ilkelerine inanmalarını istedikleri için, inanç boyutunda kişilerin belli inanç öğretilerine bağlılıklarına ilişkin beklentiler araştırılır. Bu konuda dinin zaman içerisinde kurumsallaşmış doktrin veya öğretilerinden yararlanılır, ancak genelleştirme ya da sistematize etme imkanlarının olmadığı yerlerde basitçe, insanların olgusal olarak neye inandıkları sorusundan da yola çıkılabilir ve bu konuda çeşitli ölçek veya göstergeler geliştirilebilir. Kuşkusuz burada araştırmanın problemini, sonuçta çeşitli tipleştirmelere imkan veren, inançlarda çeşitli değişkenlere göre kendini gösteren farklılaştırmalar oluşturmaktadır. Ancak bu kategoriler salt kişilerin

²⁴ Ünver Günay, *Erzurum Kenti ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1999, M.E.Köktaş, *Türkiye’de Dinî Hayat*, İşaret Yayınları, İstanbul 1993, Celaledin Çelik, *Şehirleşme ve Din*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2002; Ali Akdoğan, *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dinî Hayat*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002.

²⁵ Wuthnow, "Din Sosyolojisi", 118.

neye inandıklarını ve inandıklarına verdikleri önemi tespit edebilen istatistiksel tekniklerle sınırlı kalmamalıdır. İnançların derin sosyo-psikolojik bağlantıları, anlamayı mümkün kılan derinliğine nitel araştırma tekniklerinin de devreye sokulmasını gerektirir. Diğer taraftan inanç ilkelerinin muhtevası her dinde farklı olduğu gibi, aynı dinî geleneğin içinde de önemli bazı farklılıkları içerir.²⁶ Örneğin Sünni İslam'da amentü esasları bu inanç boyutuna ilişkin temel ilkeleri belirlemektedir. Bununla birlikte özellikle itikadi mezhepler boyutunda inanç boyutuna ilişkin bazı önemli farklılaşmaların ortaya çıkışı göz ardı edilmemelidir. Dinin inanç boyutunda tevhid inancı ile ilgili ifadenin yani, "Allah'ın birliğine ve Muhammed'in O'nun peygamberi olduğuna inanma" daki birliktelik, bu unsurları ayrıştırmayı ya da ayrı ayrı sormayı gerektirebilmektedir. Araştırmalar göstermektedir ki yaratıcı bir Tanrı fikrine sıcak durduğu halde, peygamberleri benimsemekte ya da kabul etmekte güçlük çeken insanların sayısı azımsanacak ölçüde değildir.²⁷

Dindarlığın teorik boyutuna ilişkin verilerle belirginleşen genel eğilimler, Türk toplumunda yaşanan din hakkında bazı temel vurguları anlamaya imkan vermektedir. Cinsiyet değişkenine göre, iman esasları olarak bildiğimiz Allah'ın varlığına ve birliğine, kitaplarına, peygamberlerine, meleklerine, ahirete ve kaza-kadere inanma durumu kadınlarda erkeklere göre yüksek düzeyde çıkmaktadır. Bazı durumlarda ise yalnızca Allah'a inanma bakımından kadın ve erkekler açısından ciddi bir farkın bulunmadığı görülür. Halk inançlarına inanç ve uygulama durumu erkeklere göre kadınlarda daha fazladır. Yaş değişkeninde ise genel olarak, yaşın ilerlemesine paralel biçimde inanma düzeyini gösteren değerlerde artış görülürken, şüpheli, kararsız ve inanmama tutumlarında düşme gözlenmektedir. Kadere inanma ve kaderci eğilim, yaşın artışına paralel olarak yükselmekte, eğitim ve sosyo-ekonomik düzeyin artışıyla da düşmektedir. Bu arada kentlerin gecekondu çevrelerinde ve kırsal alanlarda, kent merkezlerine göre derin bir tevekkül, kader ve teslimiyet düşüncesinin izlerine rastlanmaktadır. Öğrenim durumu yükseldikçe kesin ya da kuvvetli inanç durumunda ve halk inançları ile uygulamalarında azalma olurken, gelenekçi, taklitçi, şüpheli ve kararsız inanma tipolojisinin baskın çıktığını gösteren artışlar meydana geldiği anlaşılmaktadır. Aynı eğilim sosyo-ekonomik düzey değişkeninde de kendini gösterir. Sosyo-ekonomik düzey yada gelir değişkeninde üst kategorilere gidildikçe, teorik boyuta giren muhtevanın genelinde düşme eğilimi belirginleşir. Öte yandan peygambere inanma durumu konusunda alınan cevaplar, Allah'a inanma ile peygambere inanma konusunda sınırlı da olsa bir ayırım yapılabildiği anlaşılmıştır.²⁸

²⁶ Glock, "Dindarlığın Boyutları Üzerine", 254-261.

²⁷ Veysel Uysal, "İslami Dindarlık Ölçeği Üzerine Bir Pilot Çalışma", *İslami Araştırmalar*, C.8, Yaz-Güz Dönemi 1995, 271.

²⁸ İnanç boyutu ile ilgili bulgular için bkz. Günay, *Erzurum Kenti*, 1999, 40-88; 70-88; Köktaş, *Türkiye'de Dini Hayat*, 77-106; Çelik, *Şehirleşme ve Din*, 198-221; Akdoğan, *Geleneksel Toplumdan Modern Toplum*, 124-137.

Yalnız burada özellikle halk inanç ve uygulamaları konusunda Onay'ın bir tespiti, verileri yorumlamada çok hassas davranılması gerektiğini gösteriyor. Onay, kendi geliştirdiği dinî yönelim ölçeğinde "manevi yardımlarını ümit ederek türbeleri ziyaret ederim" maddesine hem dinî yönelimi yüksek olan hem de düşük olan kişilerin "hiçbir zaman" şeklinde yanıt verdiklerini tespit etmiştir. Yani farklı dinî yönelimlere sahip kişiler, farklı gerekçelerle ortak bir yanıtta birleşmişlerdir. Çünkü dinî yönelimi yüksek kişiler, bu şekilde türbeleri ziyaret etmenin günah olduğunu düşünürken, dinî yönelimi düşük olan kişiler ise bunun rasyonel olmadığı düşüncesinden hareket etmektedirler.²⁹ Yönelim farklılıkları bu örnekte görüldüğü gibi her zaman eğilimlerde de bir farklılaşmaya yol açmamakta, hatta bazen ortak eğilimlerde birleşmek bile söz konusu olmaktadır.

Spesifik olarak din-siyaset ilişkilerini geniş bir örneklem üzerinde araştıran Çarçoğlu ve Toprak, inanç boyutuna ilişkin olarak Türk toplumunda halkın çok büyük bir çoğunluğunun inançlı müslümanlardan oluşmasına karşılık, Kur'an'ın inandırıcılığını sorgulayanların ve İslam'ın değişmesi gerektiğini düşünenlerin azımsanmayacak oranda olduğu tespitini aktarırlar.³⁰ Görülebileceği gibi burada da "İslam'ın değişmesi gerektiğini savunma", esasen dinî yönelim farklılığına sahip olanların üzerinde birleşebileceği özel eğilimlerden birisidir. Yani bu iki unsur gibi dine seküler bakışla, modernist yaklaşımların da ayrı değerlendirilmesi gerektiği açıktır.

Dinî ayinler, dua, namaz, oruç ve benzeri dinî pratikler dindarlığın pratik boyutunu oluşturur. Glock, dinî pratiklere katılmanın çeşitli biçimleri arasındaki karşılıklı ilişkilerin dikkate alınması gerektiğini belirtir. Özellikle bireysel ve cemaatle yerine getirilen dinî pratikler, katılımın düzeyine ilişkin önemli bir farka işaret eder. Katılma sıklığının değişkenlere göre gösterdiği farklılıkların yanı sıra, uygulamaların kişiler için taşıdıkları anlamda empirik araştırmanın konuları arasında olmalıdır. İbadetleri yerine getirme sıklığı ve şiddetindeki değişimlerin dışında, onların yapılarında ve muhtevalarında meydana gelen farklılaşmalar ise daha geniş ve derinliğine analizleri gerektirmektedir.³¹

İslam dininde ibadet esasları belli olmakla birlikte, örneğin namaz ve oruç gibi uygulamaların Sünni ve Alevi kesimlerde, dua uygulamasının ise çeşitli dinî cemaat ve tarikatlarda farklılıkları dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Öte yandan gündelik hayat içinde bireyin özel gayret ve eğilimlerine kalmış uygulamalar ile dinî katılımın yoğunlaştığı özel gün ve gecelerdeki daha kolektif düzeyde kültürel boyut kazanmış pratikler de ayırt edilmelidir. Diğer yandan dinî pratiklerdeki aktifliğin,

²⁹ Bkz. Onay, "Dindarlık Ölçme Çalışmaları", 445.

³⁰ Ali Çarçoğlu-Binnaz Toprak, *Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset* Tesev Yayınları, İstanbul 2000, 14.

³¹ Glock, "Dindarlığın Boyutları Üzerine", 254-26.

ancak diğer uygulamalarla ilişkisi içinde değerlendirildiğinde bir gösterge olması söz konusudur. Dolayısıyla ibadet etkinliklerine ayrılan zaman, genellikle mesleki konum vb. durumlara göre değişebildiği için, bu özelliğin bir ölçüt ya da gösterge olarak kullanılması ölçmede hatalara yol açacaktır. Dinî pratiklerin "İslam'da bedenle, mal ile, hem beden hem de mal ile yapılanlar" şeklinde ayrımlaşması, bu boyutun kırsal ve kentsel yerleşim çevrelerin yanısıra, çeşitli toplumsal tabakalardaki değişen tezahürlerine de özel önem atfedilmesini gerektirir. Ancak bu pratikleri, salt kişilerin ait oldukları sosyo-ekonomik yaşam düzeyleriyle ya da işlevsel yönüyle açıklama gibi indirgemeci bir yola sapmak, dinî bağlılıklara ait saiklerin altında yatan gerçek süreçleri anlamayı güçleştirecektir.³²

Çarçoğlu ve Toprak'ın bulguları, Türk toplumunda dinî pratiklerin nitelik olarak birbirinden farklılaşan üç boyutuna işaret eder. Bunlardan birincisi, beş vakit namaz kılmak, Kur'an okumak, teravih namazına gitmek, hatim indirmek, oruç tutmak, hacca gitmek gibi geleneksel ve toplumsal hayat içinde görece daha kolay gözlemlenebilecek ibadet türleri yer almaktadır. İkinci boyutta zekat ve fitre vermek, kurban kesmek ve dini vakıflara bağış yapmak gibi ekonomik katkıyla gerçekleşen ibadetler yer alır. Üçüncü boyutta ise *halk İslamı* olarak nitelendirilebilecek kurşun döktürmek, muska yazdırmak, yatır veya türbe ziyaretine girmek, adak adamak ve mevlüt okutmak gibi davranış biçimleri yer alır.³³ Burada son boyutun daha çok uygulama düzeyinde gözlemlenebilen, ancak teorik çerçeveye de giren halk inançları olduğu anlaşılmaktadır.

Dindarlığın pratikler boyutunda ortaya çıkan genel eğilimler, değişkenlere göre farklılaşır. Düzenli olarak yapılan ibadetler, özellikle oruç tutma ve düzenli olarak namaz kılma (beş vakit namaz kılma durumu bazı alanlarda erkeklerde daha yüksek çıkmaktadır) oranları kadınlarda daha yüksektir, ancak çalışan kadınlarda bu oranlar erkeklere göre düşme eğilimindedir. Cami ve cami dışında yapılan dinî uygulamalar, cemaatle namaz kılma gibi hususlarda kadınlara göre erkekler daha aktif bir tutum içindedirler. Bu durumun, İslam kültüründe erkeklerin özellikle camide cemaatle namaz kılması, kadınların ise evde namaz kılmalarının teşvik edilmesi ile bağlantılı olduğu düşünülebilir.³⁴ Yaşın ilerlemesi ile dinî pratiklere ilgi ve uygulamaların artışı arasında doğru orantı bulunmaktadır. Yine aynı şekilde eğitim düzeyi arttıkça düzenli namaz kılma, oruç tutma, kurban kesme tutumları azalmakta, kurban kesmeye, zekat vermeye birlikte "zekat vermeye karşı olma" eğilimleri de yine eğitim düzeyi artışına bağlı olarak yükselmektedir. Genelleşme özelliği gösteren durumlardan biri de, sosyo-ekonomik düzeyin artışına bağlı olarak dinî pratiklere bağlılığın

³² Elizabeth Özdalga, "Din Din midir Yoksa Başka Bir Şey midir? Dinsel Fenomenleri İndirgeyici Yaklaşımların Bir Ön Eleştirisi", *İslami Araştırmalar*, C.3, S.2, Nisan 1989, 30.

³³ Çarçoğlu&Toprak, *Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset* 14, 48.

³⁴ Uysal, "İslami Dindarlık Ölçeği Üzerine", 270-271.

azalma eğilimidir. Alt sosyo-ekonomik kategorilere doğru gidildikçe ibadetleri yerine getirme tutumlarında yükselme görülür.³⁵ Ancak burada özellikle belirli bir ekonomik güce sahip olmayı gerektiren zekat ve hac gibi uygulamaların daha çok üst sosyo-ekonomik tabakalarda gerçekleşme imkanı bulunduğu, bununla birlikte bu tür ibadetlere karşı olma ya da ilgi duymama eğilimlerinin de yine bu katmanlarda yüksek olduğu anlaşılmıştır.

Değişkenler bakımından bir karşılaştırma yapılırsa, özellikle eğitim faktörü ile dinî pratiklerde gevşeme ve ilgisizlik arasındaki ilişkinin sosyo-ekonomik değişkene göre daha yüksek olduğu söylenebilir. Öte yandan meslek gruplarına göre dinî pratikler boyutunda bazı dikkate değer farklılaşmalara işaret etmek gerekir. Dindarlığın bu boyutuna en fazla katılım daha çok ev hanımları, esnaf, zanaatkar gibi geleneksel iş kolları ile serbest meslek sahiplerinde gerçekleşirken, işçiler, tüccar, üst düzey yönetici ve memurlarda ise giderek azalan bir katılım çizgisi kendini gösterir. Evliliğin ise, toplumumuzda bir sosyal statü sağlama ve sosyalleşme gibi fonksiyonlar dışında, dinî pratiklerin de yerine getirilmesinde özel işlevler taşımaya devam ettiği söylenebilir.³⁶

Öte yandan dini pratikler bakımından da farklı dini yönelime sahip olanların en çok birleşme özelliği gösterdikleri eğilimin, oruçla ilgili olduğu söylenebilir. Oruç ibadetine önem verme, sosyal dayanışmanın artışı ve yine Ramazan ayına özgü diğer dinsel ritüellere katılma, salt dini olmaktan çıkarak kültürel boyut kazanmış uygulamalar olarak kendini göstermektedir. Türk gençliğinin toplumsal hayatındaki tutum ve davranışlarını saptamaya yönelik bir çalışmada da, aynı şekilde oruç tutmanın diğer İslami ritüellerden ayrıldığı tespit edilmiş; Ramazan orucu, gençleri "mevsimlik" olarak ortak dinsel referans sistemleri etrafında birleştiren bir kültürel kod işlevi ile tanımlanmıştır.³⁷

Dinî tecrübe boyutu, kişinin dinî bir duyguyu tecrübe etmesi anlamında tanrısal olanla doğrudan teması ya da manevi huzur bulmak amacıyla korku veya vecd halinde ya da huşu ve mutluluk duygularında ortaya çıkar.³⁸ Berger'in ortaya koyduğu şekilde dinin anlam verici, sembolik bütünleştirici ve meşrulaştırıcı fonksiyon-

³⁵ Akdoğan'ın Rize çalışması bu eğilimden farklılaşan bir bulgu sunuyor. Verilere göre beş vakit namaz kılanların oranı sosyo-ekonomik düzey yükseldikçe artmaktadır. Bkz. Akdoğan, *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma*, s.143-144.

³⁶ Günay, *Erzurum Kenti*, 88-146; Köktaş, *Türkiye'de Dini Hayat*,107-128; Çelik, *Şehirleşme ve Din*, 221-256; Akdoğan, *geleneksel Toplumdan Modern Topluma*, 137-157.

³⁷ İstanbul Mülkiyeliler Vakfı Sosyal Araştırmalar Merkezi, *Türk Gençliği 98*, Konrad Adenauer Vakfı Adına Yapılmış Çalışma, Ankara 1999, 76. Öte yandan, Ramazan'da oruç tutma ile erkeklerin bayram namazına gitme oranları Çarıkoğlu ve Toprak'ın araştırmasında da ibadetler arasında en yüksek katılımın gerçekleştiği dini pratikler olarak dikkati çekmektedir. Bkz. Çarıkoğlu&Toprak, *Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, 13.

ları³⁹ gözönünde tutulduğunda, bu boyutun daha çok hayatın anlam ve gayesini aramada, dünya ve hayat hakkında yaşanan hayal kırıklıklarında kendini gösteren inanma ihtiyacı ve yönelimleri ile ilişkisi bulunmaktadır.⁴⁰ Dinî tecrübe boyutunun İslam'da özellikle mistik, tasavvufi dindarlıkla bağlantılı bir yönü olduğu anlaşılmalıdır. Bunlarla doğrudan bağlantısı olmayan ortalama bir müslümanın da bu tür tecrübelerle açık bir dinsel anlam ve zihin alt yapısına sahip olduğu söylenebilir. Özellikle halk dindarlığı kategorisine giren pek çok uygulama ya da kıssa ve efsane şeklindeki anlatımların, dinî tecrübe alanında özel yansımaları olduğu düşünülebilir. Diğer yandan hayatın doğum, hastalık, kaza ve ölüm, ya da deprem, sel ve sosyal afetler gibi bireysel, tabii veya toplumsal kriz eşiklerinde bir anlam, tevekkül veya güven arayışı şeklinde kendini gösteren çeşitli dinsel yönelimler arasında incelenmesi gereken bir etkileşim bulunmaktadır. Modernleşme ve sekülerizm dinin kurumsal ve kamusal temellerini aşındırmış olsa da, din özellikle bireysel düzeyde hayatın ve dünyanın amacına ilişkin varoluşsal problemleri çözmede bir aşkın meşrulaştırma ve anlamlandırma sistemi olarak işlevini koruyor görünmektedir.⁴¹ Ancak oldukça öznel bir tecrübeyi ifade eden tecrübe boyutunun ampirik olarak gözlenmesi, daha çok yorumlayıcı nitel analiz teknikleriyle destek bulmalıdır.

Bir hastalık, kaza ya da doğal afetle gelen felaket ve ölümler beraberinde derin teodise problemlerini de getirir. Böyle durumlarla karşı karşıya kalan kişiler, rasyonel açıklamanın boş bıraktığı yerleri ya kendine güvendikleri ve tevekkül ettikleri bir ilahi güce sığınarak aşmaya çalışırlar ya da o gücün merhameti ve koruyuculuğu konusunda derin bir sarsıntı geçirebilirler. Bu yönelimleri açık bir şekilde ölçmek esasen zor bir girişimdir. Ancak bu, ilahi bir gücün kendilerini koruduğu ve kendileriyle ilgilendiği duygusuna sahip olup-olmadıklarının doğrudan sorulmasıyla anlaşılabilir. Bu anlamda ilahi bir güce duyulan güven ve tevekkül duygusu, dinî tecrübe boyutunda kullanılacak dolaylı göstergeler olabilir.⁴² Bu amaçla kişilerin özellikle bir ibadet esnasında ya da gündelik hayatın işleri içinde Allah'a yakın olduğunu düşünerek bir ürperti veya heyecan hissedip hissetmedikleri sorusu ile, dinin hayata bir anlam ve gaye verip vermediği soruları bir ölçme aracı olarak kullanılabilir.⁴³ Ancak tecrübe boyutunda elde edilen sonuçların yorumlanmasında, nesnelliği tehdit edebilecek indirgemeci hatalara düşme ihtimali yüksektir. Zira dinin yalnızlık, hayal kırıklıkları ve mahrumiyetin sosyo-psikolojik sonuçlarını aşmada sağladığı

³⁸ Glock, "Dindarlığın Boyutları Üzerine", 254.

³⁹ Peter L. Berger, "Dini ve Toplumsal Kurumların Değişimi", *Din ve Modernlik*, Der. Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, 129-135.

⁴⁰ Glock, "Dindarlığın Boyutları Üzerine", 266.

⁴¹ Berger, "Dini ve Toplumsal Kurumların Değişimi", 164.

⁴² Glock, "Dindarlığın Boyutları Üzerine", 261, 267.

⁴³ Köktaş, *Türkiye'de Dini Hayat*, 131.

imkanlar, bütün boyutları dikkate alınmadığında onun salt bir telafi mekanizması gibi algılanmasına fırsat verecek düzeydedir.

Dinî tecrübe boyutunda genelleşme karakteri taşıyan eğilimler, diğer boyutlarla bağlantılı sayılabilecek bir ortak çerçevenin çıkmasına yardımcı olmaktadır. Bu boyutu değerlendirme kapsamına alan çalışmalarda, erkeklerin kadınlara nispeten dini tecrübeyi daha fazla yaşadıkları, hiç yaşamayanların kadınlarda daha yüksek çıktığı anlaşılmaktadır. Yaşın ilerlemesi, dini tecrübe konusunda da bir faktör olarak devreye girmekte, yani yaş ilerledikçe tecrübe etme oranı yükselmektedir. İnsan hayatının bir anlam kazanabilmesini ancak dine bağlılıkla ilgili görme tutumu, daha çok öğrenim düzeyi düşük olanlar arasında çıkmakta, öğrenim seviyesi yükseldikçe başka anlamlandırma kalıp ve sistemleri devreye girmektedir. Gelir düzeyi değişkininde de benzer eğilim kendini göstermekte, alt sosyo ekonomik kategorilere doğru gidildikçe dinin anlam verici fonksiyonuna bütünüyle katılma oranı artmakta, ancak üst gelir kategorilerinde bu eğilim düşmektedir.⁴⁴

Dinler, mensuplarından farklı değer taşıyan dinî bilgi sahibi olmalarını ister. Bu nedenle dindar insanın temel inanç öğretilerini ve kutsal metinleri bilmesi dindarlığın bilgi boyutunu oluşturur. Bilgi boyutunun diğer boyutlarla, özellikle de inanç boyutu ile sıkı bir bağlantısı olduğu söylenebilir. Bununla birlikte gerek inanç gerekse de dinî pratikleri yerine getirme durumu, doğrudan bilginin zorunlu bir sonucu gibi ele alınamaz. Bir ampirik araştırmada, katılımcıların dinî konular hakkında iyi derecede bilgi sahibi olduklarının tespit edilmesi, onların dindar olduklarını ifade etmez ve dindarlıklarının genel düzeyi hakkında bilgi vermez. Çünkü istikrarlı olarak yerine getirilen dinî pratiklerin ve inanç öğretilerine kuvvetli bağlılığın oluşturduğu bir dinî yaşayış, her durumda dinî bilginin bir motivasyonu değildir. Hatta öyle ki halk dindarlığında da görülebileceği gibi, sınırlı dinî bilgiye sahip olanlar diğer boyutlar bakımından, kapsamlı bilgi sahibi olanlara göre daha yoğun bir dinî yaşayış içinde olmaktadır. Öte yandan dinlerin özel durumlarına göre istenen dinî bilginin niteliği de farklılık gösterir.⁴⁵ Bu bağlamda dinî bağlılığın göstergesi olarak kullanılacak bilgi, her dinin tarihsel ve toplumsal durumları gözönünde tutularak belirlenmelidir. Örneğin Müslümanlıkta kutsal metinle münasebete verilen önem, müslüman toplumlarda farklı göstergelere sahiptir. Türk toplumunda Kur'an öğretimi, yüzünden okumayı bilip bilmeme, bazı sure ve ayetlerin ezberlenmesi, Kur'an'ın abdestsiz ele alınıp alınmaması ve mealinin okunması, gündelik hayat içerisinde Kur'an'ı ve diğer dinî literatürü okumaya ayrılan zaman, dinî tarihsel ve fıkhi bilginin düzeyi, doğruluğu ya da dinî uygulamalarda kendini gösteren hatalı algılamalar gibi hususlar, bilgi boyutuna ilişkin doğrudan ele alınabilecek göstergelerdir. Geleneksel iba-

⁴⁴ Bkz. Köktaş, 129-131; Çelik, *Şehirleşme ve Din*, 217-221.

⁴⁵ Glock, "Dindarlığın Boyutları Üzerine", 255, 268, 269.

dete yönelik ya da subjektif bir tecrübe olarak feyz almak için yüzünden okuma anlayışının, özellikle eğitilmiş üst sosyo-ekonomik kesimlerde "anlama" temelinde bir bilgi edinme eğilimine dönüşümü dikkate alınması gereken bir farklılaşmadır.

Öte yandan yine bu boyut kapsamına giren, 'kitle iletişim araçlarının artan etkisi ve dinî çoğullaşma ile yaygınlaşan din eleştirisi literatürüne ulaşma, bunlara ilgi duyup-duymama ya da bu türden yayınların okunmasına veya izlenmesine yaklaşımlar' belirli bir hassasiyet içinde ele alınmayı gerektirmektedir. Sekülerleşme ve rasyonalizm, gelişen çoğulcu yapı içinde yeni anlamlandırma tarzlarının artan etkinliği, dinî bilginin meşruiyetinde nispeten bir zayıflamaya yol açmakla birlikte, bu meşruiyet krizini aşma konusunda yeni etkileşimlere de açık olduğunu söyleyebiliriz. Bu konuda özellikle modern bilimler ile dinsel bilgi arasında sürekli bağıntı kurma ya da, bilimsel gelişmenin sonuçlarını dinî bilgi alanına taşıma gayretleri, dikkate alınması gereken bir gelişme olarak kabul edilmelidir. Öte yandan İslam'da iman-amel ilişkileri ve bu konuda ortaya çıkmış geniş dinî tartışmalar, teori ile pratiğin özellikle bilgi ve pratik arasındaki uygunluğu talep eden dinî müeyyidelerin, geleneksel Türk dinî hayatındaki etkileri de ilgi çekici gözlemlerin konusu olarak durmaktadır.

Bilgi boyutunda deneysel araştırmalar cinsiyet konusunda özellikle erkeklerin kadınlara göre daha yüksek oranlarda Kur'an'ı yüzünden okumayı bildiklerini ve okumayı bilmeyenlerin kadınlarda daha yüksek olduğunu göstermektedir. Kur'an okumasını bilme genç yaşlarda daha yüksek iken, dinî konularda konuşma sıklığı ile yakın çevrenin dindarlığına önem verme eğilimi ileri yaşlara doğru artmakta, üst sosyo-ekonomik tabakalara gidildikçe okuma sıklığı, İslam'ın şartlarını doğru olarak bilme, dinî konuları konuşma yoğunluğu, arkadaşının ve yakın çevresinin dindar olmasına önem verme eğilimi düşmektedir. Yaş ve sosyo-ekonomik düzey değişkenlerindeki bu duruma karşılık öğrenim düzeyinin artışı, bilgi boyutunda bazı davranış ve tutumlarda (örneğin, İslam'ın şartlarını doğru olarak bilme de) doğru orantılı bir artışa yol açmaktadır. Esasen öğrenim düzeyinin artışı bilgi kaynaklarına ulaşma açısından niteliksel bir gelişmeyi ifade ederken, çevresel ilişkilerde ve arkadaşlıklarda cemaat ve dinsel bağların dikkate alınmaması yani *bireyleşme* eğilimi söz konusudur. Daha doğrusu bireysel ilişkilerin kurulması ve sürdürülmesinde, dindarlığın öncelikli ve ayırıcı bir özellik olarak aranmadığı anlaşılmaktadır. Dinsel bilgi kaynakları ve danışma çevresinin de geleneksel otoriteden, kurumsal yapılara doğru geçişi bu bireyselleşme sürecinin temel yansımalarından birisidir. Bütün bunlarla birlikte, bilgi boyutuna giren göstergelerde eğitim ve sosyo-ekonomik değiş-

kenlerin artışına bağlı olarak gözlenen artışlar, pratik yani ibadet boyutuna aynı ölçüde yansımamaktadır.⁴⁶

Birey olarak kişilerin dinî inanç, tecrübe, pratik ve bilgilerinin aile, eğitim, ekonomi, siyaset ve boş zamanları değerlendirme gibi kültürel ve kurumsal alanlardaki etkileri dindarlığın etkileme boyutunda ele alınır. Bütün bu kurumsal ve kültürel alanlardaki dinî bağlılığın sonucu olan değer ve normlar, kişilerin zihniyet ve dünya görüşlerine yansır. Başka bir deyişle insanların zihniyet dünyaları ile tutum ve davranışlarını etkileyen dini kurallar bu boyutta ortaya çıkar. Öte yandan dinin etkileme boyutundaki kurumsal yön, onun etkilerinin dinin sosyal yapıyla bütünleşme durumuna bağlı olarak değişmesine neden olmaktadır. Yani bir din sosyal yapıyla ne kadar çok bütünleşmişse, gündelik hayatın dinî emir ve normlarla tanımlanması o ölçüde artmaktadır. Ancak toplumsal yapıdan ayrılmış, bağımsız kurumsal gelişime sahip dinlerde, gündelik hayatın dinî emirlerle daha az düzenlenmesine ya da bu işleyişte dinin devre dışı kalmasına tanık olunur.⁴⁷ Burada gündelik hayatın ince ayrıntılarına kadar ilgilenme potansiyeli içindeki özel durumu ile İslam'ın, dünyevi etkilerinin gözlemlenebileceği sosyal yapıda daha geniş ve derin bir etkileşim içinde olacağı düşünülebilir. Geleneksel sosyal yapıyla bütünleşmiş dinî hayatın, farklılaşan sosyo-kültürel dinamiklerle birlikte zihniyetten uygulamaya kadar yeni hareketlere de imkan veren bir değişim sürecine katıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla yaşadığı sanayileşme ve kentleşme ile hızlı bir değişim süreci içinde bulunan Türk toplumunda dinin aile, eğitim, ekonomi, siyaset ve boş zamanlar gibi kurumlar düzeyindeki sosyal etkileşimi, bu sürece özgü karakteristik yansımalar taşır.

Dinin toplumsal davranışlara etkisine ilişkin genel eğilimleri öncelikli olarak din ve aile ilişkilerinde ele almak gerekir. Evlilik öncesi kız-erkek ilişkilerinden, eş seçimine ve evliliğin gerçekleşme tarzı ile aile içi ilişkiler ve otorite anlayışı gibi hususlarda dinsel yönelimlerle bağlantılı tutumlar değişkenlere göre farklılıklar taşımaktadır. Örneğin cinsiyet bakımından eşlerini seçerken, "başka özelliklerin yanında dindar olmalarına da önem verme" eğiliminin, geleneksel-muhafazakar kimliğin baskın olduğu yerlerde daha çok kadınlarda, metropolleşmiş alanlarda ise erkeklerde daha yüksek çıkması, dikkate değer bir farklılık olarak ortaya çıkmaktadır. Doğum kontrolüne taraftar olma tutumu ise kadınlarda erkeklere göre çok kabul görmüş bir eğilim olarak öne çıkmaktadır.⁴⁸ Bu durumun, İslam dininin şekillendirdiği sosyo-kültürel ortamlarda doğum kontrolüne ilişkin tutum ve davranışların, oldukça rahat ve rasyonel bir şekilde gelişme imkanı bulması ile de ilgili bir yönü olduğu

⁴⁶ Köktaş, *Türkiye'de Dini Hayaç* 131-140; Çelik, *Şehirleşme ve Din*, 256-266.

⁴⁷ Glock, "Dindarlığın Boyutları Üzerine", 255, 270.

düşünülebilir.⁴⁹ Diğer taraftan öğrenim düzeyi ve gelir arttıkça eş seçiminde dindarlığa önem verme ve evlilik öncesi kız-erkek arkadaşlığına karşı olma eğilimleri azalırken, yaş ilerledikçe eşin dindarlığına önem vermede bir artış kendini göstermektedir. Değişkenlerle ilgili bu çizginin aynı şekilde eş ve kızların giyim ve kıyafetine karışma eğiliminde de sürmesi bir başka ilginç sonuçtur.⁵⁰

Özel dindarlık algılaması, genellikle deneklerin kendilerini kıyasladıkları çevreye göre değişmektedir. Aile ortamı, kişinin diğer özelliklerinin yanında dindarlığının da oluşup şekillenmesinde belirleyici bir çevreyi ifade eder. Dolayısıyla kişilerin kendi dindarlık düzeylerini tanımlamaları, aile içinde gördükleri ve yaşadıkları dinî yaşantının yoğunluğuyla bağlantılıdır. Buna göre çok dindar veya dine karşı ilgisiz bir ortamda yetişenlerin kendi dindarlık düzeylerine ilişkin tanımlamaları görece farklılıklar içerebilmektedir. Bu yüzden soyut değişkenleri ölçmenin ilk adımı onları oluşturan parçaları düşünmektir.⁵¹ Dolayısıyla bu görece yanılısıma durumuna düşmek için, kişilerin ailelerinin dindarlık durumu hakkında ki kanaatleri de sorgulanmalıdır. Öte yandan kendini dindar görme derecesi ile dinî pratiklere katılım düzeyi arasında yapılacak karşılaştırmalar, dindarlık algılamasında ilginç kabulleri ortaya çıkaracaktır. Bu konuda genel olarak, kişilerin kendi dindarlık derecelerini değerlendirmelerini daha çok geleneksel ibadet alışkanlıkları temelinde yapma eğilimine sahip oldukları⁵² söylenebilir.

Eğitim-din ilişkileri açısından bakıldığında ise, özellikle verilen din eğitiminin düzeyine ilişkin genel bir talep olan "dinin gerçek anlamını öğrenme" eğilimi ilgi çekicidir.⁵³ Öte yandan dinî bilgilerin en iyi öğrenilebileceği kurumlar arasında, ailenin ve din görevlilerinin önemini korumaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Kur'an Kursları ve camilerde verilen eğitimin önemi azalmakla birlikte, işlevsel yönünü bütünüyle de yitirdiği söylenemez. Bu arada bireysel bir yönelim olarak dini bilgiye kendi kaynak ve imkanlarıyla ulaşma gibi bir yönelim de söz konusudur.

Dini tutum ve davranışların ekonomik ahlak ve davranışlarla olan ilişkilerinde ise genel anlamda zenginlik durumu konusunda olumsuz bakma ya da kanaatkarlık yönünde bir eğilimin çok zayıf olduğu, ancak zenginliği elde etme konusunda din tarafından meşru görülen yollara bağlı kalmanın belli ölçüde güçlü bir faktör olarak yerini koruduğu anlaşılmaktadır. Ancak ihtiyaç fazlası tasarrufları harcama yerlerine

⁴⁸ Rize'de yapılan uygulamada, "doğum kontrolünün dinen sakıncalı olmadığını" ifade edenler kadınlarda erkeklerden daha yüksektir. Akdoğan, *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma*, 171.

⁴⁹ Yaparel, Recep, "Doğum Kontrolüne İlişkin Tutumların Oluşması", *İslamiyat*, C.2; S2., Ocak-Mart 1999, 138-139.

⁵⁰ Günay, *Erzurum Kenti*; Köktaş, *Türkiye'de Dinî Hayat*, 141-154; Çelik, *Şehirleşme ve Din*, 266-284.

⁵¹ Stephan Cole, *Sosyolojik Düşünme Yöntemi*, Çev. Bekir Demirkol, Vadi Yayınları, Ankara 1999, 97-99.

⁵² Çarkoğlu&Toprak, *Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, 57.

⁵³ Çelik, 288; Akdoğan, 177.

bakıldığında bunu ticaret için kullanma eğiliminin, hayır faaliyetlerine veya kurumlarına bağışlama eğiliminden daha düşük olduğu anlaşılmaktadır.Öte yandan işyerinde ibadetleri rahatlıkla yerine getirme imkanlarının üretimi olumlu yönde etkileyeceği düşüncesi olumlu bulunmakla birlikte, gerek bu durumun gerekse ticari hayatta dindar insanın daha güvenilir olduğu düşüncesinin sosyo-ekonomik ve eğitim düzeylerinin artışı ile birlikte düştüğü anlaşılmaktadır.⁵⁴

Siyasal tutum ve davranışlar ile dindarlık ilişkilerinde, her ne kadar politikacılar hakkında karar verirken, onların ya da oy verilen partinin dine önem vermesine dikkat etme eğilimi belli ölçülerde yüksek çıksa da, eğitim ve gelir düzeyinin artışıyla birlikte, bu yönelimin azalmakta olduğu görülür. Politikacılar hakkında karar verirken onların dindarlıklarına bakma oranlarının Rize, Erzurum ve Konya'da yüksek, İzmir'de düşük çıkması, bir anlamda din ve toplumsal etkiler boyutunda yerel farklılıkların yansımaları gibidir. Genel anlamda geleneksel ilişki ve değerlerin baskın olduğu çevrelerde, siyasal kültürle din arasındaki yoğun bir etkileşim olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu görüntünün, sosyo-kültürel yapıda toplumsal meşruiyete sahip yapısal sekülerizm olgusunu aşındıracak düzeyde olmadığı söylenebilir.⁵⁵ Nitekim, Çarkoğlu ve Toprak'ın araştırmasında da dinî inanç ve ibadetlerin halkın büyük çoğunluğu tarafından kişisel yaşamla sınırlı görülerek, din ile siyasal ve kamusal yaşam arasındaki ilişkinin laikliğe uygun, hoşgörü temelinde esnek bir yoruma dayanırma eğiliminin öne çıkması bunu desteklemektedir. Bu durumu aynı zamanda, Türk halkının müslümanlık anlayışında kuralcı, katı din anlayışının aksine daha çok hoşgörü ile karakterize olan bir eğilimin kabul görmesi⁵⁶ olarak ta yorumlamak mümkündür.

Dindarlığın Değişkenler Düzeyinde Farklaşması

Verileri çoğaltma imkanı bulunmakla birlikte, biz çalışmamızda özellikle empirik araştırmaların ortaya koyduğu sonuçlarda birbirine yakın ve uyumlu görünen sonuçları dikkate aldık. Bu sonuçlara göre bağımsız değişkenlerde şekillenen tutum ve eğilimler bulunmaktadır. İnanç ve ibadet boyutunda bazı farklılıklar olmakla birlikte kadınlar erkeklere göre daha aktif bir davranış ve tutum sergilemektedirler. Erkekler cemaatle yapılan ve sosyo-ekonomik güç gerektiren dinî pratiklerde daha fazla katılım göstermekte, kadınlar ise çalışma hayatına girdikçe her iki boyutta erkeklere göre daha düşük bir katılım düzeyine sahip olmaktadırlar. İslam kültüründe ve gelenekte erkeklerin camide cemaatle, kadınların ise evde kılmaları-

⁵⁴ Din ve iktisat ilişkilerine ait bulgular için bkz. Günay, *Erzurum Kenti*, 204-217; Köktaş, *Türkiye'de Dinî Hayat*, 199-209; Çelik, *Şehirleşme ve Din*, 303-313; Akdoğan, *Geleneksel Toplumdan*, 188-198.

⁵⁵ Bu konuda bkz. Günay, 228-231; Köktaş, 176-199; Çelik, 314-318; Akdoğan, 230-235.

⁵⁶ Çarkoğlu&Toprak, *Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, 16-17.

nın teşviki bu farklılaşmada rol oynayan nesnel bir faktördür.⁵⁷ Batı'da Fukuyama'nın araştırmasına göre kadınlar, inanç, pratik ve duyu boyutlarında aldıkları ortalama puanların erkeklerden daha yüksek olduğu görülmüştür. Yani erkekler dinî bilgi boyutunda yüksek puanlara sahip olmakla birlikte inanç ve uygulamada düşme eğilimi göstermektedir.⁵⁸

Yaş faktörünün dinî hayatın özellikle inanç, pratik ve tecrübe boyutlarında bir farklılaşma nedeni olduğunu görüyoruz. Yaş ilerledikçe inanç, pratik ve tecrübe boyutlarında, daha genç kuşaklara göre bir yoğunlaşma ve dine karşı olumlu tutum içine girme söz konusu olmaktadır. Fukuyama'nın örnekleminde ibadet boyutu orta yaş grubunda, özellikle 50-60 yaş grupları arasında en kuvvetlidir. Kognitif yönelim gençlerde ve erkeklerde daha çok ortaya çıkan tek boyuttur.⁵⁹ Medeni durum bakımından kendini gösteren temel farklılaşma evlilerin bekarlara göre hemen bütün boyutlarda daha "dindar" bir görüntü sergiledikleri anlaşılmaktadır. Bu durum evliliğin, Türk toplumunda bireysel bir karar olmanın ötesinde kişilerin sosyal çevreleriyle ilişkilerini ve kültürel aidiyetlerini geliştirerek, dinî tutum ve davranışları da bu bağlamda etkileyen bir kurum işlevini sürdürmesi ile ilgili görülebilir.

Eğitim değişkeni dindarlığın bilgi boyutunda ve dinî bireyselleşme anlamına gelen yaşantılarda önemli bir faktör olarak rol oynarken, genel anlamda inanç, pratik, tecrübe ve etki boyutlarında artan öğrenim düzeyine karşılık dinî tutum ve davranışlara ilgide bir düşme söz konusudur.⁶⁰ Öğrenim düzeyindeki artış, özellikle üniversite öğrenimi bireylerin hem farklı kültürlerle hem de geleneksel anlamlarıdırma sistemlerinden farklı anlam sistemleriyle karşılaşmasına neden olmaktadır. Bu durum üniversite öğrencilerinde partikularist eğilimlerin düşük olmasına ve farklılıklara karşı hoşgörü ve toleransın etkinleşmesine neden olur.⁶¹ Üniversite öğrencileri inanç boyutunda, İslam inanç esaslarına yüksek oranda katılmakta, ancak bu durum dinî pratikleri düzenli olarak yerine getirme tutumunda değişmektedir.⁶² Üniversite öğrencileri ve genç yaş kuşaklarında ibadetle ilgili belirginleşen bu davranış örüntüleri, bir yandan dinin sekülerleşmiş bir yaşam tarzı içindeki konumunu, diğer

⁵⁷ Uysal, "İslami Dindarlık Ölçeği", 270-271.

⁵⁸ Yoshio Fukuyama, "The Major Dimension of Church Membership", *Review of Religious Research*, 1961, 154-161'den nakl. Yaparel, 1987, 40; Ayrıca bkz. G.Lenski, "Die Religionssoziologie in den Vereinigten Staaten von Amerika", 136-137.

⁵⁹ G.Lenski, 136-137.

⁶⁰ Bkz. Çarkoğlu&Toprak, *Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset* 23.

⁶¹ Münir Kostaş, *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*, TDV Yayınları, Ankara 1995, 48.

⁶² Bkz. Kostaş, 110; Mehmet Bayyığıt, *Üniversite Gençliğinin Dinî İnanç Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma*, Doktora Tezi, Bursa 1989, 171-173.

yandan dinin gençlerin önemli bir kesiminin yaşamında ritüellerden çok entelektüel bir ilgi konusu olarak yer tutmasını göstermektedir.⁶³

Öte yandan öğrenim düzeyinin artışı belli ölçülerde eski etkisini yitirse de, halen Türk toplumunda sosyo-ekonomik kategoride de üst tabakalara çıkmanın bir aracı gibi işlev görmeye devam etmektedir. Doğal olarak sosyo-ekonomik faktörde de üst kategorilere doğru gidildikçe, dindarlığın bütün boyutlarında yoğunluk azalması ortaya çıkmaktadır. Bunun istisnası özellikle zekat ve hac gibi ekonomik güç gerektiren dinî pratikler olmaktadır. Eğitim ve sosyo-ekonomik düzeyin dindarlıkla bağlantısı Fukuyama'da daha farklı değildir. Özellikle öğrenim düzeyi ve başarısı düşük olanlar duygu ve inanca yönelirken, yüksek öğrenim görmüş olanlar ve hayatta başarılı olanlar da kültik ve kognitif yönelimler belirgin olup, bunlar sosyal konulara karşı daha liberal bir tutum içerisine girmektedirler.⁶⁴

Değerlendirme ve Sonuç

Sonuç olarak, uygulamalı araştırmalardan hareketle Türk toplumunda dinî yaşantı biçimlerini değerlendirmeye çalıştığımız bu yazıda, dindarlığın olgusal ve ampirik dayanaklarının yanı sıra, tarihsel süreçte oluşan muhteva ve anlamların da dikkate alınacağı özgün bir teorik çerçevenin unsurlarına işaret edilmiştir. Ayrıca hızlı bir değişim sürecinde bulunan Türk toplumunda, sosyo-kültürel hayatın diğer yönlerinde olduğu gibi dinî hayatta da ortaya çıkan yeni olgu ve tezahürlerin, toplumsal-tarihsel bağlamlarına uygun kavram, boyut ve tipolojileri içeren bir metodolojik farklılığın konusu olduğu vurgulanmıştır.

Ancak dindarlığın boyutlarındaki problematik yön, sadece tarihsel ve toplumsal özgünlük sorunundan dolayı değil, aynı zamanda değerlendirmeye konu olan ampirik çalışmaların değişime açık bir zaman ve mekan bağlamında gerçekleşmesi nedeniyle bilimsel ilginin konusu olmaya devam edecektir. Bununla birlikte sorunun aşılma umudu da, metodolojik özgünlüğü yakalamaya çalışan daha fazla sayıda deneysel çalışmanın yapılmasına bağlı görünmektedir.

⁶³ İstanbul Mülkiyeliler Vakfı, *Türk Gençliği* 98, 75.

⁶⁴ G.Lenski, "Die Religionssoziologie in den Vereinigten Staaten von Amerika", 136-137.

Kaynaklar

- Akdoğan, Ali, Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dinî Hayat, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002.
- Bayyığıt, Mehmet, Üniversite Gençliğinin Dinî İnanç Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma, Doktora Tezi, Bursa 1989.
- Berger, Peter L., "Dini Kurumlar", Çev. Adil Çiftçi, Toplumbilimi Yazıları, Anadolu Yayınları, İzmir 1999.
- Cole, Stephan, Sosyolojik Düşünme Yöntemi, Çev. Bekir Demirkol, Vadi Yayınları, Ankara 1999.
- Çarkoğlu, Ali&Toprak, Binnaz, Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset, Tesev Yayınları, İstanbul 2000.
- Çelebi, Nilgün, Sosyoloji ve Metodoloji Yazıları, Anı Yayınları, Ankara 2001.
- Desroche, H., "Morfolojik Sosyolojiden Tipolojik Sosyolojiye" Din Sosyolojisi, İzzet Er, Akçağ Yayınları, Ankara 1998, 72-92.
- Fay, Brian, Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi, Çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001.
- Glock, Charles Y., "Dindarlığın Boyutları Üzerine", Çev. M. Emin Köktaş, Din Sosyolojisi, Der., Y. Aktay-M.E. Köktaş, Vadi Yayınları, Ankara 1998, ss. 252-274.
- Günay, Ünver, Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat, Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1998. İstanbul Mülkiyeliler Vakfı Sosyal Araştırmalar Merkezi, Konrad Adenauer Vakfı İçin Hazırlanan Çalışma, Türk Gençliği, Ankara 1999.
- Keat, Russel&Urrey, John, Bilim Olarak Sosyal Teori, Çev. Nilgün Çelebi, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1994.
- Kehrer, Günter, Einführung in die Religionssoziologie, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1988.
- Kostaş, Münir, Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış, TDV Yayınları, Ankara 1995.
- Köktaş, M.E., Türkiye'de Dinî Hayat, İşaret Yayınları, İstanbul 1993.
- Lazarsfeld, P.L., "Wissenschaftslogik und empirische Sozialforschung", Ernst Topitsch (Hrg), Logik der Sozialwissenschaften, 12. Aufl. Neu wissenschaftliche Bibliothek, Verlag Anton, Frankfurt/Hain 1993, ss.37-49.
- Lenski, Gerhard , "Die Religionssoziologie in den Vereinigten Staaten von Amerika. Ein Bericht über die theoretisch orientierte Forschung", Probleme der Religionssoziologie, Dietrich Goldschmidt&Joachim Matthes (Hrg), Westdeutscher Verlag, Opladen 1971, ss.123-148.
- Luckmann, Thomas, Die Unsichtbare Religion, Surkamp Verlag, Frankfurt am Main 1991.
- Mensching, Gustav, Dinî Sosyoloji, Çev. Mehmet Aydın, Tekin Yayınları Konya 1994.
- Mutlu, Kayhan, "Bir Dindarlık Ölçeği-Sosyolojide Yöntem Üzerine Bir Araştırma", İslami Araştırmalar, C. 3, S.4., Ekim 1989, ss.194-199.
- Onay, Ahmet, "Dindarlık Ölçme Çalışmaları", İslami Araştırmalar, Vol.14, S.3-4, 2001.
- Özlem, Doğan, "Evrenselcilik Mitosu ve Sosyal Bilimler", Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek, Metis Yayınları, İstanbul 1998, 53-66.
- Özdalga, Elizabeth, "Din Din midir Yoksa Başka Bir Şey midir? Dinsel Fenomenleri İndirgeyici Yaklaşımların Bir Ön Eleştirisi", İslami Araştırmalar, C.3, S.2, Nisan 1989, ss. 29-39.
- Özlem, Doğan, Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji, Ara Yayınları, 1.B., İstanbul 1990.
- Poloma, Margaret M., Çağdaş Sosyoloji Kuramları, Çev. Hayriye Erbaş, Gündoğan Yayınları, Ankara 1993.
- Robertson, Roland, "Din Sosyolojisinin Gelişimi", Çev. A. Topçuoğlu, Din Sosyolojisi, Der. Y. Aktay-M.E.Köktaş, Vadi Yayınları, Ankara 1998.
- Uysal, Veysel, "İslami Dindarlık Ölçeği Üzerine Bir Pilot Çalışma", İslami Araştırmalar, C.8, Yaz-Güz Dönemi 1995, ss. 263-271.
- Wach, Joachim, Din Sosyolojisi, Çev. Ünver Günay, İFAV Yayınları, İstanbul 1995.
- Weber, Max, Sosyoloji Yazıları, Hürriyet Vakfı Yayınları, 3. B., İstanbul 1993.

- Wuthnow, Robert J., "Din Sosyolojisi", Çev. Adil Çiftçi, Din ve Modernlik, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.
- Yaparel, Recep, "Minnesota Çok Yönlü Kişilik Envanterinde (MMPI) Kullanılan Dinî İçerikli Maddelerin Güvenirliği ve Geçerliliği Üzerine Bir Çalışma", V. Ulusal Psikoloji Kongresi 1990, Ege ÜEF Yayınları, S.8.
- Yaparel, Recep, Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dinî Hayat ile Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, Doktora Tezi, Ankara 1987.
- Yaparel, Recep, "Doğum Kontrolüne İlişkin Tutumların Oluşması", İslamiyat, C.2; S2., Ocak-Mart 1999, ss.133-139.